

гуманітарній сферах. У цьому напрямі в Україні вже зроблені перші кроки. Так, Фонд інтелектуальної співпраці «Україна — XXI століття», починаючи з 2001/2002 навчального року, надаватиме гранти у найпрестижніших університетах переможцям Всеукраїнської універсиади «Інтелектуал XXI століття».

Заяць Т. А., д-р екон. Наук
Рада з вивчення продуктивних сил
України НАН України

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ

Людські ресурси будь-якої держави — це елемент її національного багатства. За оцінками науковців Ради з вивчення продуктивних сил України Національної Академії наук України, в загальній вартості національного багатства нашої держави близько 50 % припадає на трудоресурсний потенціал. Розуміння важливості й необхідності постійного нарощування потенціалу людських ресурсів визначає характер і загальну спрямованість соціально-економічного розвитку будь-якої держави. Країни світу, які дотримуються в державній економічній політиці пріоритету людських потреб, інтересів, мотивів надають тим самим нових імпульсів розвитку національної економіки на якісно новій основі, що враховує внутрішні стимули саморозвитку економічної системи.

Відновлення людських ресурсів, на відміну від інших елементів продуктивних сил, з якими вони взаємодіють в єдиному су-спільному відтворювальному процесі, являє собою надзвичайно складний і суперечливий процес, що охоплює демографічну, економічну та соціальну сфери. Тому цілком закономірно, що в основі визначення рівня соціально-економічного розвитку держави та її окремих територій по суті знаходяться оцінки тих процесів та явищ, які зумовлюють особливості перебігу відтворення її головної продуктивної сили.

Не викликає сумніву той факт, що невиправдано тривалий період трансформації української економіки негативно вплинув на основні характеристики і параметри відтворення національної робочої сили, загострив існуючі раніше у цій сфері суперечності,

зумовив поширення бідності та соціальної деградації. Досліджуючи процес економічного руху національної робочої сили в усіх його фазах — формування, розподілу, перерозподілу та використання, неважко помітити порушення цілісності відтворювальних процесів та основних міжфазових пропорцій. Основними його ознаками є: професійно-кваліфікаційна підготовка кадрів, які не можуть працевлаштуватися; майже незмінна протягом останніх років місткість національного ринку праці при зростанні обсягів пропозиції робочої сили; не виплати заробітної плати за виконані обсяги робіт; формування надлишкового резерву кваліфікованої та висококваліфікованої робочої сили; наявність значного за обсягами сегменту прихованого безробіття; слабка керованість основних потоків робочої сили в офіційному секторі економіки; відсутність мотиваційної основи продуктивної зайнятості; посилення процесів маргіналізації населення.

Основою відтворення робочої сили є демоекономічна сфера, яка за останні роки зазнала певних змін. На 1.01.2001 чисельність наявного населення України становила 49,3 млн чол., зменшившись протягом минулого року майже на 0,4 млн осіб за рахунок природного скорочення та міграційного відтоку населення, причому основною причиною такої спадної динаміки було все-таки природне скорочення. На тлі від'ємного природного приросту населення, який у січні—листопаді 2000 року в цілому по Україні становив — 7,50 %, лише у Закарпатській області зберігся додатний приріст населення. Найбільш інтенсивно природне скорочення населення відбувається у Полтавській, Донецькій, Сумській, Луганській та Чернігівській областях.

Міграційний рух населення значно менше, ніж природний, впливав на його динаміку. Зростання чисельності населення за рахунок міграції спостерігалось лише у Полтавській області, на території Київської та Севастопольської міськрад (за січень—листопад 2000 року), у решті регіонів спостерігалось міграційне скорочення, рівень якого змінювався від 0,3 особи на 1000 жителів у Харківській області до 4,2 особи — у Херсонській. При цьому за рахунок міграційного обміну чисельність міського населення зменшилася на 54,8 тис. осіб, а сільського — зросла на 10,7 тис. осіб.

За останні два роки в Україні були сформовані макроекономічні передумови, які, безумовно, з часом позитивно вплинуть на стабілізацію економічної сфери відтворення

людських ресурсів, зокрема сферу зайнятості. Довгоочікувана тенденція помісячного зростання ВВП, що спостерігалась з вересня 1999 року, збереглася і протягом 2000-го; вперше за останні п'ять років перевищено рівень промислового виробництва 1995 року. Важливо те, що найвищі темпи зростання обсягів виробництва відмічалися у галузях кінцевого споживання, тобто у харчовій, деревообробній, целюлозно-паперовій та легкій промисловості, а також у експортно орієнтованих галузях — кольоровій та чорній металургії. Вперше за останні роки одержано приріст обсягів виробництва в машинобудуванні та металообробці, які є основою інвестиційного розвитку національної економіки, оновлення діючої системи робочих місць та модернізації виробничих процесів. Ці зміни є лише необхідною основою для поліпшення ситуації у сфері відтворення людських ресурсів країни.

На жаль, сьогодні ми не спостерігаємо якісних змін у розвитку продуктивних сил України. Прагнучи інтегруватися в світовий економічний простір як рівноправний партнер, держава повинна якісно оновити свій виробничий потенціал, забезпечити зростання вартості національної робочої сили, досягти позитивних зрушень у структурі економіки. У протилежному випадку просто неможливо розраховувати на плідну міжнародну співпрацю, захист власних економічних інтересів, відстоювання позицій вітчизняних товаровиробників на світовому товарному ринку.

Якщо подивитися на структуру вітчизняного товарного експорту з огляду на проблеми зайнятості, забезпечення населення робочими місцями, то стають очевидними втрати, які ми несемо внаслідок низького рівня переробки сировини та невисокої споживчої якості окремих експортних товарів. Достатньо зазначити, що майже половина обсягу експорту країни припадає на мінеральні продукти, чорні метали та вироби з них, в той час як частка продукції машинобудування становить лише 9 %.

Сьогодні у зв'язку з посиленням процесів регіоналізації та глобалізації на перший план виходять регіональні проблеми відтворення робочої сили. На жаль, останнім часом все більша кількість регіонів України підпадає під визначення депресивних. При цьому міжрегіональна диференціація та відмінність рівнів соціально-економічного розвитку регіонів досягла значних розмірів. За показником валової доданої вартості на душу населення вона становить 2,6 раза (максимальні значення — 2305

грн. відмічаються у Запорізькій області, мінімальні — 884 грн. у Закарпатській області); за показником інвестицій в основний капітал на душу населення — 8,4 раза (748,5 грн. у м. Києві та 88,8 грн. у Чернівецькій області); за чисельністю безробітних, що претендують на одне вільне робоче місце, — 31,3 раза (94 особи в Івано-Франківській області та 3 особи в м. Севастополі).

Регіони України є неоднорідними за умовами, необхідними для забезпечення продуктивної зайнятості населення. В Подільському, Карпатському, Поліському регіонах на територіях з переважно аграрною та аграрно-індустріальною спеціалізацією ознаки трудодепресивності найбільш чітко виражені — низька мобільність робочої сили поєднується з незбалансованістю попиту на неї та її пропозицією, прискореними темпами зростає зареєстроване безробіття. У Центральному, Придніпровському, Причорноморському регіонах сформувалися більш сприятливі умови для зро-стання мобільності робочої сили на основі самозайнятості (за винятком окремих монофункціональних територій). У Східному та Донецькому регіонах при значно сприятливих інвестиційних можливостях цих територій потенціал зайнятості населення значною мірою залежить від стану галузей добувної та важкої промисловості, структурна трансформація яких поки що не дала очікуваних позитивних змін. Зрозуміло, що в економічному середовищі, де відсутні найнеобхідніші передумови для забезпечення продуктивної зайнятості населення (в першу чергу — розгалужена територіально-галузева система робочих місць) неможливо нормалізувати процеси, пов'язані з відтворенням робочої сили. Потрібні час і значні фінансові кошти, щоб відповідні зміни відбулися й у сфері зайнятості населення — територіальний і галузевий перерозподіл робочої сили вимагає її перекваліфікації, адаптації до нових умов трудової діяльності, вирішення багатьох соціальних питань.

Серед них першочерговим є згортання нерегламентованої зайнятості та зменшення безробіття у різних його формах, причому домінантним залишається приховане безробіття як найменш кероване і найбільш соціально небезпечне. Судячи з того, що за останні роки не було вжито радикальних дій щодо їх локалізації, не говорячи вже про усунення причин, які його породжують, можна зробити висновок про те, що його соціальна небезпечність і навіть небезпечність явно недооцінюються органами державного управління. Якби вдалося повернути у сферу офіційної економіки весь контингент зайнятих нерегламентованою трудовою діяльністю (за різними оцінками

він становить 5—7 млн осіб), то це забезпечило б реальне зростання ВВП.

Безумовно, навряд чи можна повністю уникнути різних форм нерегламентованої зайнятості чи безробіття, особливо структурного, в умовах реалізації програм інституційних та структурних змін. Однак за таких умов повинна зрости відповідальність держави за здійснювані трансформаційні перетворення, і в першу чергу — в державному секторі економіки.

Як відмічається у «Звіті про розвиток людського потенціалу в Центральній і Східній Європі та СНД — 1999 р.», опублікованому ПРООН, зростання масового безробіття — основне джерело соціальних проблем для країн з перехідною економікою. Зокрема, підкреслюється, що найвищі рівні безробіття (понад 30 %) відмічаються у Македонії і Молдові; в деяких країнах, наприклад у Вірменії, цей показник становить 20 %, а в переважній більшості інших країн понад 10 % робочої сили було офіційно вивільнено з оплачуваної роботи.

В Україні за останні роки рівень офіційно зареєстрованого безробіття не перевищував 4,5 %, а вивільнення робочої сили, тобто її скорочення за ініціативою адміністрації, утримувалося у 2000 р. на рівні 250 тис. чол.; при цьому зареєстрований додатковий попит на заповнення вакантних робочих місць становив на 1.01.2001 68,2 тис. осіб; навантаження на одне робоче місце — 17 осіб. Наведені параметри відображають ситуацію лише на тому сегменті ринку праці, який знаходиться під регулюючим впливом державної служби зайнятості, а тому не дають повної уяви про реальну ситуацію на повному ринку праці України.

Необхідно враховувати і ту обставину, що за останні роки в Україні зазнала змін соціально-економічна структура зайнятості населення, з'явилися нові елементи, які виступають активними агентами економічної діяльності. Серед економічно активного населення працюючі за наймом становлять 61,0 %, роботодавці — 0,7 %, члени колективних підприємств та кооперативів — 21,3 %, самозайняті — 7,8 %. Усі ці структурні елементи повинні бути інтегровані як між собою, так і з загальноекономічними умовами господарювання. Врахування усієї системи економічних інтересів представників різних сегментів сфери зайнятості — надзвичайно складне і важливе завдання.

Вирішення численних проблем відтворення робочої сили, що нагромаджувалися роками в різних площинах — демографічній,

економічній, соціальній — має бути сфокусовано в різних напрямках державної соціально-економічної політики. Зорієнтованість на нормалізацію відтворювальних процесів і є основним індикатором її соціального спрямування. Проте сьогодні стає очевидною недостатність зусиль у цьому напрямку. Для кардинального вирішення сучасних проблем відтворення робочої сили необхідно об'єднати соціально значимі напрями інвестиційної, структурної, інноваційної політики з тим, щоб проблеми збереження і примноження фундаменту економіки — робочих місць — поставити в центрі будь-яких трансформаційних перетворень.

У цьому плані для суб'єктів господарювання різних форм власності мають бути сформовані умови, сприятливі для розширення господарської діяльності, а відтак і створення нових робочих місць. Низький рівень інвестиційної активності суб'єктів господарювання різних форм власності та відсутність самих стимулів інвестування виробничої сфери не дають змоги розширити сферу зайнятості населення та активізувати напрямки регіональної політики ринку праці, пов'язані зі створенням нових робочих місць.

У 1990 році в Україні понад третини інвестицій формувалося за рахунок централізованих джерел, у 1997 р. — близько 9 %. Нині понад 2/3 капіталовкладень в економіку фінансується за рахунок власних коштів підприємств та залучених ними кредитів. При цьому значно знижується частка капітальних вкладень на технічне переозброєння виробництва та оновлення робочих місць.

За останні роки частка довгострокових кредитів, наданих комерційними банками суб'єктам господарювання, не перевищувала 17,5 % у загальному їх обсязі при тому, що процентні ставки за кредит досягали 70—80 % річних. У цьому ж напрямку спрацьовує амортизаційна політика, яка штучно звужує інвестиційні можливості для здійснення структурних перетворень, створення нових високопродуктивних робочих місць, вирішення соціальних проблем. На жаль, сама держава через заходи податкової політики не створює суб'єктам господарювання необхідних передумов для збільшення коштів для цілей чистого нагромадження. Отже, здійснити процес інвестування виробництва, зростання потужностей, підвищення рівня зайнятості населення лише за рахунок зусиль і коштів низових суб'єктів господарювання просто неможливо.

Нагромадження соціально-економічних суперечностей, і в першу чергу в сфері зайнятості населення, потребує переосмислення концептуальних основ та самих механізмів, за допомогою яких ми прагнемо нормалізувати відтворювальні процеси. Враховуючи наявні результати здійснення економічних реформ, стає очевидним, що проблеми зайнятості населення і формування ринку праці можуть бути вирішені лише в руслі єдиної, соціально орієнтованої стратегії економічного розвитку держави.

Важливим кроком у цьому напрямку повинна стати мобілізація і використання всіх економічних важелів, спрямованих на стимулювання сукупного попиту на ресурси праці. Високий попит з відповідною оплатою праці — це можливості вибору сфери прикладання праці, зростання конкурентоспроможності робочої сили. Це не тільки підвищення платоспроможності національних споживачів внаслідок змін у системі оплати праці та пенсійного забезпечення, але й розвиток споживчого кредиту, державна закупівля тільки вітчизняних товарів, зниження процента по інноваційно-інвестиційних кредитах та ін. Змінивши рівень сукупного попиту в економічній системі та саме економічне середовище на конкурентне, можна досягти його зростання в усіх секторах та сферах економічної діяльності.

Розв'язання цієї проблеми потребує неординарних рішень, причому як у монетарній політиці, що здійснюється на макрорівні, так і в політиці реструктуризації, рішення якої значною мірою виробляються на рівні низових суб'єктів господарювання. На національному рівні шляхом здійснення виважених емісійних дій необхідно підвищити рівень монетаризації економіки, принаймні до 40—60 % із тим, щоб подолати процеси бартеризації, які є основною перешкодою на шляху до зростання попиту на ресурси праці у виробничій сфері. Через механізми податкової політики (розширення бази оподаткування та зниження ставок) важливо створити рівні вихідні умови для функціонування і розвитку всіх секторів господарського комплексу України на ринкових принципах господарювання. На основі активізації економічної діяльності конче необхідно забезпечити зростання реальних доходів населення у найближчій перспективі, щонайменше у 4—5 разів.

Головною ознакою якісних змін у соціальному розвитку держави повинно стати усталений перебіг процесів відтворення людських ресурсів у багатосекторній економіці, формування високого платоспроможного попиту населення, суттєве

підвищення рівня життя. Це стане можливим завдяки оптимізації пропорцій між фондами споживання і нагромадження, відновлення науково-технічного потенціалу держави. Ідеться про випереджаюче зростання платоспроможного попиту та внутрішнього споживання, підвищення його частки в структурі валового внутрішнього продукту.

Нормалізація процесів відтворення людських ресурсів в економіці України повинна передбачати високу соціальну орієнтацію кожного сектору і кожної галузі економіки. Однак досягнення цілей соціального розвитку, пов'язаних з відтворенням головної продуктивної сили, повністю залежатиме від того, наскільки високими темпами відбудеться відновлення національного виробництва, сформується нове економічне середовище на основі реструктуризації економіки, реформування власності.

З огляду на очікувані взаємопов'язані зміни в структурі економічної системи, рівні та формах зайнятості населення, а також на перспективи соціального розвитку в Україні основними стратегічними напрямками вирішення цієї проблеми слід вважати:

- створення потужних мотиваційних засад продуктивної зайнятості через формування ефективних систем заробітної плати, проведення результативної політики доходів, що ґрунтуються на введених у господарську практику соціальних стандартах, зокрема стосовно державно-регульованої мінімальної погодинної оплати праці;

- перетворення державного сектору економіки в соціально привабливий на основі радикального поліпшення умов трудової діяльності, скорочення сфери важкої ручної праці зі шкідливими і несприятливими для здоров'я людини умовами праці, комплексної екологізації виробничих процесів;

- підвищення соціально орієнтованого адаптаційного потенціалу галузей економіки до нових умов господарювання за допомогою державної підтримки з використанням усіх можливих фінансово-кредитних важелів;

- формування раціональної системи управління соціальним розвитком трудових колективів, спрямованої на першочергове вирішення їх нагальних соціальних проблем з урахуванням фінансових можливостей суб'єктів господарювання;

- подолання в усіх секторах економіки прихованого безробіття у вигляді неоплачуваних відпусток з ініціативи адміністрації чи інших форм неповної зайнятості через

- поширення на всі без винятку сектори економіки програмно-цільових методів планування, прогнозування процесів руху робочої сили та очікуваних соціальних наслідків;
- запровадження різних форм трудовозбереження як основи формування нового типу господарювання, зорієнтованого на високу продуктивність праці.

Колот А. М., д-р екон. наук
Київський національний економічний університет

«ЕКОНОМІКА УЧАСТІ» ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК І ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ

Різноманітні форми участі найманих працівників у прийнятті організаційно-управлінських рішень, які виходять за межі їх загальноприйнятих, традиційних обов'язків, що автор трактує як «економіку участі», або партисипативне (спільне) управління, справляють безпосередній вплив на розвиток, використання людських ресурсів, удосконалення всієї системи відносин між працею і капіталом. Проблематика, що досліджується, є багатоплановою. У різних навчальних дисциплінах, наукових та прикладних виданнях наголос робиться на ті чи інші аспекти «економіки участі», при цьому по-різному трактується її природа, значення та наслідки.

У соціологічній літературі розглядається здебільшого вплив участі працівників у прийнятті організаційно-управлінських рішень на соціальний клімат в колективі. Психологічна література акцентує увагу на мотиваційні аспекти цього явища, наголошуючи на значенні участі персоналу в управлінні для задоволення вторинних потреб.

Фахівці, які досліджують теоретичні і прикладні аспекти менеджменту, роблять наголос на важливості партисипативного управління за участі роботодавців, найманих працівників та їх представницьких органів з огляду на можливість при цьому опрацювання найбільш оптимальних управлінських рішень та досягнення економії сукупних трудових витрат. При цьому немало авторів стверджує, що нині робітники здатні приймати рішення з різних питань оперативного управління, тоді як роль менеджера